

ĽUDSKÉ PRÁVA A KULTÚRNA ROZMANITOSŤ

JOZEF PAUER, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Napriek tomu, že zákon a nezávislosť právneho systému od výkonnej moci sú (popri princípe vlády väčšiny a mechanizmoch zaručujúcich rovnoprávnosť všetkých občanov pred zákonom a základné ľudské práva) jednou z "podstatných zložiek demokracie" (L. Kolakowski) a zároveň jej "najmenej diskutovateľným kritériom" (P. Ricoeur), nestačia na skutočné fungovanie takej vlády, ktorá by zaručovala všetky ľudské práva a slobody. Je celkom ľahko možná legálna vláda, ktorá nezaručuje, ba dokonca pošliapava rovnoprávnosť občanov a ich ľudské práva.

Priamo pred našimi očami dozývajú a rozpadávajú sa doteraz platné zákony a pravidlá či normy. Stačí zapnúť televízny prijímač a z obrazovky sa na nás valí hrôza vojen, desivá banalita zla. Ale stačí vojsť aj do ulíc, na pracoviská, do nemocníc, obchodov, tovární - korupcia, diskriminácia, najrozmanitejšie formy skrytého i otvoreného porušovania ľudských práv a útokov na ľudskú dôstojnosť (nemožno však stotožňovať ľudské práva s ľudskou dôstojnosťou).

Pri pomyslení na dávnejšie i nedávne etnické čistky a genocídu v najrôznejších končinách civilizovaného sveta mi hlavou blúdia útržky z Deklarácie nezávislosti Spojených štátov amerických: "Veríme, že je samozrejmé, že všetci ľudia sú stvorení ako sebe rovní a že sú svojím Stvoriteľom obdarení istými nescudziteľnými právami, ku ktorým patrí právo na život, slobodu a snahu o šťastie ..." A prvý článok Všeobecnej deklarácie ľudských práv hovorí: "Všetci ľudia sa rodia slobodní a rovní v dôstojnosti a právach."

Môžu dnes ľudia v Afrike, Ázii, ale i v ktorejkoľvek vyspelej krajine Západu svedčiť rovnako o tom, čo tieto deklarácie zvečňujú v písme? Ak si prečítame chartu OSN s jej princípmi a pozrieme na skutočnú politiku OSN, nie vždy dokážeme odpovedať na otázku, či sa vedie v duchu týchto princípov. Azda jednou z najpríznačnejších charakteristík súčasnej svetovej krízy je fundamentálny konflikt politického systému, existujúcich mocenských štruktúr s ľudskými právami, a to tak na Západe, ako aj na Východe, Severe či Juhu.

Ľudské práva sa stali prostriedkom artikulácie širokého spektra záujmov vo všetkých končinách sveta a vo všetkých vrstvách spoločnosti. Stále viac tvoria súčasť celého radu spoločných a vzájomne komunikovaných perspektív medzi Západom a Východom, Severom a Juhom, centrami a perifériami v mnohorakých spôsoboch výmeny, nezriedka konfliktných. Univerzalizovali sa ako hodnoty, ktoré však podliehajú interpretácii, vyjednávaniu a prispôbaniu. Stali sa "kultúrou".

Kultúra ľudských práv (jej významy, symbolika, praktiky) sa neprejavuje neutrálne či jednohlasne. Azda jedinou stálou charakteristikou ľudských práv je neustály proces ich rekonštitúcie a reformulácie. Ľudské práva sú vždy "v akcii". V ére po páde berlínskeho múra už nie je dôležitá otázka ich univerzálnosti alebo

relativnosti, prenosnosti či neprenosnosti. Stali sa časťou multidimenzionálnych interakcií medzi centrami a perifériami nášho globálneho sveta, ktorý už nepozostáva z daností, z lokálne viazaných domén (kultúrnych, etnických a pod.), ale stal sa otvorenou mnohonásobnosťou fragmentov najrozmanitejšieho pôvodu. Pluralistický stav spoločnosti nevyhnutne kráča ruka v ruke s rozkladom tradičného pojmu miesta. Nielenže množstvo miest stratilo svoj charakter a stalo sa "obeťou" priestorovej homogenity, ale nové informačné médiá nám umožňujú prežívať simultaneitu miest, čo však môže narušovať náš zmysel pre patričnú situáciu miesta, našu príslušnosť k nej a identitu. Kultúry v našom svete "vyplávali" zo svojich topologicky vymedzených prístavísk do svetových "vôd", v ktorých sa závratne narastajúca mobilita človeka kombinuje s odmietaním kultúrnych artefaktov a praktík, ktoré sa priveľmi trpne držia "kotvového lana". V tejto kultúrnej dialogickej hre vzájomnosti medzi "tu" a "tam" ("my" a "oni"), medzi centrom a perifériami sa rozmazali ostré hraničné čiary, čím sa otázka relevantnosti či irelevantnosti ľudských práv stala úplne irelevantnou.

To však neznamená, že aj otázka ich vzájomnej inteligibility v rámci odlišných kultúr sa rozpustila v parách nad oceánom. Aj dnes si musíme položiť otázku, ako máme z topologických vymedzení jednej kultúry porozumieť konštruktom inej. Nevyskytli sa ani problémy odlišnosti rôznych spoločenských vrstiev a skupín.

Kultúrna pluralita už nie je len problémom vzťahu medzi národmi, národnosťami a regiónmi. Stala sa problémom v rámci samých spoločností a spoločenstiev. Hromadný prílev prisťahovalcov z neeurópskych krajín stavia problém kultúrnej plurality najmä vo veľkomestách Európy do celkom novej polohy.

Ľudské práva sa v súčasnosti prezentujú ako hodnoty a ako také sa univerzalizujú, stávajú sa aktívne pôsobiacimi symbolmi. To ešte neznamená, že by sa definitívne vymedzil zásadný problém hodnôt, keďže svet sa pravdepodobne nepohybuje v hraniciach lineárneho pokroku k všeobecnej úcte k ľudským právam.

Vyznávanie univerzálnosti ľudských práv býva paradoxne v obrátenom poročnom vzťahu k rozsahu ich zneužívania a porušovania. Pre lepšie porozumenie súčasným globalizovaným podmienkam kultúrnej rozmanitosti, v ktorých ľudské práva vystupujú ako určujúci a zároveň determinovaný hodnotový systém, je potrebná obnova analytických hľadísk a ich nové zacielenie. Jednou z možných ciest je identifikácia prístupov, ktorými možno zisťovať ako, kedy, prečo a aký význam získavajú ľudské práva v rôznych kontextoch a ako fungujú v každodennom živote človeka, v jeho "kultúrnej praxi".

Vonkajškový pohľad založený na deterministických, lineárno-kauzálnych prístupoch k ľudskému správaniu a spoločnosti sa ukázal ako nedostatočný pre hlbšie pochopenie kultúrnej praxe. Prefabrikované riešenia a recepty - či už univerzalistické chápanie človeka ako ľudskej bytosti vymedzenej zoznamom abstraktných charakteristík alebo relativistické zdôrazňovanie kultúrnej špecifickosti v jej fundamentalistickom zmysle - nám zabráňuje hlbšie poznať dynamiku ľudských práv a kultúry v súčasnom svete dekomponovaného berlínskeho múru (ale aj mostov strhnutých rozbúrenými vodami náboženských, národných, etnických a iných svárov neakceptovaných inakostí, a preto aj nájostlivej potreby vybudovať mosty nové).

Dynamika ľudských práv a kultúrna pluralita nie je len teoretickým problémom pre odborníkov, filozofov, etnológov či diplomatov. Politici, kňazi, učitelia, ekonómovia, kultúrni činitelia potrebujú pri prijímaní a vykonávaní svojich rozhodnutí jasné argumenty. Filozofia si tu samozrejme nemôže nárokovat' na vydávanie nejakých zarúčených receptov. Môže len prispieť k tvorbe potrebnej teórie, môže spochybňovať už existujúce odpovede, odhaľovať pochybnosť či neadekvátnosť istých argumentov.

Osobitný význam pre problematiku ľudských práv má pojem ľudského konania a prístup (tak zo strany teoretika, ako aj zo strany pracovníka "v teréne"), ktorý sa zameriava na konkrétnych aktérov. Význam takéhoto pohľadu spočíva v jeho priamej prepojenosti s praxou.

Nielen ochrancovia, ale aj teoretici ľudských práv sa často vyslovujú o vzťahu medzi teóriou a praxou, ale len výnimočne na základe vymedzenia reálnych, konkrétnych skladobných prvkov praxe. Ak sú ľudské práva sústavou spoločenských praktík, o ktoré praktiky ide? Ako sa stávajú legitímnymi zoči-voči praktikám, ktoré nahradili? V akom vzťahu sú k iným spoločenským činnostiam a politickým normám? Bez adekvátnej konceptualizácie nemôžeme získať o nich jasnú predstavu, a teda nemôžeme ani vedieť, či sa rešpektujú, alebo porušujú.

Ak sa máme vymaniť z bludného kruhu sporov o univerzálnosť či relatívnosť ľudských práv a rozmotat' kľbká spoločenského konania a významové odtiene ľudských práv, musíme sa sústrediť na ich porozumenie v ich situovanosti v prirodzenom, žitom svete človeka. To neznamená spochybnenie rôznych medzinárodných dokumentov o ľudských právach. Ako všeobecný cieľ nestrácajú svoj význam a dôležitosť, no jasnými sa pre nás stávajú až vo svojej situovanosti v konkrétnom kontexte. Svoj význam nadobúdajú až v životných peripetiách ľudí, a preto ani nemôžu byť bezprostredným, mechanickým kauzálnym pôsobiacim základom účinnosti ľudských práv.

Prístup zameraný na aktéra narába s pojmami, ktoré vyrastajú zo životných situácií a z chápania človeka nie ako akejsi abstraktnej entity, ale ako konkrétnej osoby situovanej v rozmanitých dimenziách jej životných dráh.

V pojme konania sa vynára individuálny aktér s jeho schopnosťou prežívať, zapamätat' si, tvoriť sociálnu skúsenosť a vynachádzať spôsoby života a vyrovnávania sa s ním aj v podmienkach extrémnych foriem nátlaku či donucovania. Ako sociálni aktéri sa pohybujeme v prostredí vymedzenom náporom informácií, rôznym stupňom neistoty a iných tenzií (tak fyzických, ako aj duševných, tak morálnych a právnych, ako aj politických a ekonomických). Musíme riešiť problémy, spoznávať situácie, v ktorých sa ocitáme, nachádzať spôsoby vstupovania alebo zasahovania do toku udalostí, ktoré sa odohrávajú v našom okolí, neustále sledovať svoje aktivity, vnímať, ako na ne reagujú iní, a zároveň si všímať rozmanité náhodné situácie. Nie všetky situácie, v ktorých sa ocitáme, sú bezprostredným dôsledkom našej voľby. Nachádzame sa v množstve vzťahov vzájomnej závislosti, podriadenosti i nadriadenosti. Aj vzťah závislosti nám však poskytuje možnosti ovplyvňovania činnosti aktéra, ktorému sme podriadení, a tak sa aktívne podieľať na utváraní oblastí nášho spoločenského života.

V deterministických, lineárne kauzálnych pohľadoch na sociálny pohyb sa vývoj a zmena chápu ako priamy dôsledok impulzu vychádzajúceho z istého centra moci (zásah štátu, medzinárodné záujmy). Po spustení takýmto mechanizmom sa potom

pohybujú po akejsi širšie vymedzenej trajektórii, v istých vývojových etapách (charakterizovaných napr. rôznymi spôsobmi výroby). Na takýchto deterministických modeloch sa často zakladajú aj progresivistické práce o ľudských právach. Samozrejme, nemožno nevidieť, že niektoré štrukturálne zmeny sú jasným dôsledkom pôsobenia vonkajších síl. Všetky vonkajšie determinanty však vstupujú do prirodzeného prostredia jednotlivcov či skupín už ovplyvnené, pôsobia v ňom len ako sprostredkované a transformované týmito jednotlivcami a skupinami, ich vzájomnými vzťahmi. Preto nemožno zabúdať na vzájomnosť, hru vzájomných závislostí medzi "exteriérom" a "interiérom", prestupujúcu všetky roviny spoločenského života. Rozhodujúcu rolu v týchto vzťahoch zohráva ľudské konanie (pozadím ktorého je komplexná štruktúra ľudskej psychiky, najmä pamäť).

Teoretici i aktivisti v oblasti ochrany ľudských práv sa ešte vždy uchylujú k mechanickému modelu lineárneho (príčinného) kauzálneho vzťahu medzi dokumentmi o ľudských právach, ich uplatňovaním a z toho vyplývajúcimi dôsledkami. Takýto postup však veľmi zjednodušuje oveľa zložitejšie procesy. V samotnom procese realizácie noriem a štandardov dochádza k reinterpretácii alebo transformácii ľudských práv. Ani v tejto oblasti nejestvuje bezprostredné spojenie medzi politikou a jej výsledkom. Tak ako spoločenský pohyb a vývoj, aj uplatňovanie a ochrana ľudských práv je spoločensky konštituovaným procesom, ktorý prechádza viacerými, zväčša konfliktnými fázami, v priebehu ktorých sa uplatňujú rôzne procedúry, ako je vyjednávanie, sprostredkovanie a v krajnom prípade arbitráž alebo dokonca súd. Samozrejme, riešenie prijateľné pre všetky zúčastnené strany možno dosiahnuť len v rovine vyjednávania a sprostredkovania, pričom aj vyjednávanie môže nadobudnúť buď formu výmeny ziskov a ústupkov alebo formu konštruovania nových spoločných riešení.

Realizácia ľudských práv a ich ochrana nemôže byť jednoduchým výkonom akéhosi receptu, vopred pripraveného "bojového" plánu, na konci ktorého stojí vopred očakávaný výsledok. Konáme vždy v istej multidimenzionálnej situácii, v ktorej sa konfrontujeme so záujmami a hodnotami iných ľudí a skupín. Prostredie nášho konania nie je homogénne, je heterogénne, jednotlivci i skupiny v ňom disponujú odlišnými sústavami poznatkov a na nich založenými stratégiami konania. Z takéhoto zorného uhla sa môžeme priblížiť k autentickému riešeniu problému (konfliktu) a pochopiť, ktoré (či koho) interpretácie a modely, záujmy a hodnoty prevládnu a za akých podmienok. Zároveň nám táto perspektíva umožňuje pochopiť úlohu teoretika, ktorú môže aktívne zohrávať pri ovplyvňovaní konkrétnych udalostí a pri formulovaní noriem a štandardov ľudských práv. Filozof, sociológ, etnológ, právnik, ktorý sa zaoberá ľudskými právami, sa dopracováva k pochopeniu sociálnych procesov svojím aktívnym vstupom do prirodzeného, žitého sveta konajúcich ľudí.

Aj v tomto vzťahu funguje spätná väzba, vďaka ktorej účastníci týchto procesov ovplyvňujú výskumné stratégie odborníkov a predznamenávajú kontúry výsledkov ich práce.

Neexistuje akási "objektívna realita" ľudských práv mimo konkrétnych foriem ľudskej identifikácie a orientácie, mimo vzťahov vzájomnej komunikácie vo všetkých rovinách spoločenského života, mimo konceptuálnych horizontov jednotlivcov a skupín

tej ktorej kultúry. Ako účastníci spoločenských procesov sme otvorení voči svetu, ktorý nás obklopuje. Vo svojom konaní nerealizujeme nejakú "vnútornú" kvalitu nášho skrytého ja. Na tomto mieste možno poukázať na istú paralelu medzi procesmi identifikácie (osobnej, skupinovej, kultúrnej), poznania a moci. Ani jeden z týchto procesov nie je akýmsi privilegovaným, nazhromaždeným vlastníctvom a nemožno ho vtesnať do žiadnych kvantitatívnych ani kvalitatívnych dimenzií. Tieto procesy spočívajú skôr v interiorizácii pochopených vecí a udalostí nášho žitého sveta, vyrastajú z našich interakcií a sú výsledkom konfrontácie a hybridizácie obzorov, ktorá vyrastá zo vzájomnej akceptácie jej účastníkov.

Preto prístupy, ktoré sa zakladajú len na tolerancii, nie sú dostačujúce. Väčšinou vyúsťujú, i keď nechtiac, do etnocentrického pohľadu. Hoci tento pohľad vychádza zo zdôrazňovania kultúrnej špecifickosti a inakosti, paradoxne sa zvracia a napokon ignoruje kultúrne a kontextuálne odlišnosti a spoločenské konanie zakladá na konaní "atomizovaného" individua (či etnika) sústredeného len na vlastný úžitok.

Kultúru (etnika, národa, kontinentu atď.) si nemožno zamieňať s akousi abstraktnou, všeobecnou ľudskou podstatou. Nie je ani prírodným predmetom vymaneným z multidimenziálneho toku ľudského času. Je ľudskou realitou, ktorá sa rodí (spontánne, ale aj vedome a organizovane) v ľudskej vzájomnosti historických, spoločenských, politických procesov. V týchto súvislostiach aj ľudské práva sú kultúrnymi výtvormi nášho žitého sveta. Preto plodnejšie ako autoritárne hlásanie ich univerzálnosti je sústredenie pohľadu na ich partikulárnu povahu.

Teória ľudských práv a aktivity na ich ochranu vyrastajú zo sváru našich predstáv o nich a o spravodlivej (v našich súčasných predstavách demokratickej) spoločnosti založenej na vláde zákona (ktorý však má tiež pôvod skôr v spontánne vzniknutých pravidlách správania ako v aktoch zákonodarstva).

Dnes už nevystačíme s predstavou spoločnosti založenej len na práve, na ústavnom zákone. Potrebujeme čosi viac ako zákony, čosi, čo umožňuje, aby sa zákony dodržiavali, aby boli naozaj záväzné pre všetkých občanov a aby fungovali v každodennom živote. Toto "čosi" nie je nikde a nikdy napísané, pretože sa napísať nedá. Sú to isté nepísané pravidlá, isté vymedzujúce konvencie, o ktorých sa nehovorí, ale ktoré sa činne uplatňujú v ľudskom vzájomnom pospolitom bytí. Ak sa naruší ich uplatňovanie, otvára sa priestor pre prenikanie či dokonca etablovanie foriem autoritatívnej diktatúry, ktorá vo svojich inkarnáciách v osobe vládcu sa ako jediná stáva garantom platnosti zákona a iných noriem ľudského spolunažívania. Ľudské dejiny nie sú chudobné na rôzne metamorfózy autoritatívnych totalitarizmov.

Až zo živnej pôdy sociálnej reality môže teda vyrastať prostredie úcty k ľudským právam, ale aj fungujúci právny systém (nehovoriac už o ekonomickom, ktorý predsa nie je ničím iným ako formou ľudskej vzájomnosti).

Cieľom každého pravidla správania, a teda aj zákona je dobro obce, dobro spoločnosti a každého jej člena. Zákony ako abstrakcia zo spontánne vzniknutých pravidiel správania sú vždy riešením vzťahu k inému človeku, istou starostlivosťou o ľudskú vzájomnosť. Sú záväzné, sú napísané a ľudia sa zaväzujú ich dodržiavať, zachovávať, chrániť ich. Ich zachovávanie, dodržiavanie či nedodržiavanie je však otázkou, ktorá sa neprestajne navracia nezodpovedaná, aspoň nie úplne zodpovedaná.

Človek je k spravodlivosti, k dodržiavaniu noriem ľudských práv a zákonov vedený buď vnútorne, vlastnou vôľou, alebo zvonka, pod tlakom trestu. Predmetom vnútornej vôle je dobro iného človeka a vlastné dobro. Vzťah, ktorého cieľom je dobro blížneho, nazývame v gréckej a kresťanskej tradícii láska (*agapé*, *caritas*). Byť spravodlivý neznačí teda nič iné ako neodchýliť sa vo svojom konaní od spravodlivosti či rovnosti, ktorá je v láske (vo význame, ktorý jej dáva grécke novozákonné *agapé*, t. j. zjednocujúca sila, ktorá pritakáva druhému v jeho konkrétnosti, v jeho inakosti). Ako som už spomenul, ľudské práva, ale aj ústavné právo, ako aj ďalšie dve zložky podstatné pre zdravú demokratickú spoločnosť - vláda väčšiny s jej inštitúciami a mechanizmy zaručujúce rovnoprávnosť všetkých občanov pred zákonom - sa menia podľa dobových a kultúrnych kontextov, podľa rozmanitých vízií sveta [1] a miesta človeka v nich.

LITERATÚRA

- [1] PAUER, J.: Demokracia, kultúra a prítomnosť. In: STRINKA, J. a kol.: Hľadanie demokracie, Bratislava, Veda 1995, s. 45-66.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 95/5305/639.

PhDr. Jozef Pauer, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR